

ԱՆԱՀԻՏ ՀԱՎՈՐՅԱՆ ՀՀ ԳԱՍ Գրականության ինստիտուտ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԴԻՂԱԿՏԻԿ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԻ ՇՏԵՄԱՐԱՆԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎՅԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ (Երևանի գավառական դպրոց, 1843-48 թթ.)

Բանալի բառեր. - Խաչատուր Աբովյան, Երևանի գավառական դպրոց, Անդրկովկաս, Դորպատ, մշակույթ, վավերագրեր, ուսումնական գրականություն

Խաչատուր Աբովյանը, սովորելով հայրենիքում, ապա Նրա հոգևոր անբաժան մասը կազմող Թիֆլիսում և, վերջապես, գիտական առաջընթացին համաքայլ շարժվող Դորպատի համալսարանում, երկար ժամանակ ու առիթներ էր ունեցել արժևորելու իր ավարտած ուսումնական հաստատությունների ծրագրերը, դասավանդման մեթոդները: Սրանով էլ նա կազմել էր հայ հանրության նոր սերնդի զարգացմանն ուղղված միջոցների ու միջոցառումների համակարգ, որտեղ նոր գիտելիքները, դասավանդման առաջադիմական մեթոդներն ու դասագրքերը պետք է գտնվեին ներդաշնակության մեջ: Սեփական փորձը ցույց էր տվել, որ հայկական կրթական հաստատություններին մի կողմից հարկավոր են որակյալ ուսուցիչներ ու շեշտված հայեցի դասավանդում, սեփական մշակույթի ավելի գործուն շրջանառություն ուսումնական ծրագրերում, իսկ մյուս կողմից՝ փաստական տվյալներով թարմացված ու աշակերտներին թե՛ լեզվով ու թե՛ մեթոդապես մատչելի դասագրքեր և ձեռնարկներ:

Աբովյանը, լինելով ժամանակի ամենաառաջադեմ ու լայնախոհ մտավորականներից մեկը, ժողովրդի և հատկապես մատաղ սերնդի կրթությամբ մտահոգված իր գիտամանկավարժական գործունեության ընթացքում զբաղվել է նաև համապատասխան դասագրքերի ստեղծմամբ. «Նախաշաւիղ կրթութեան ի պէտս նորավարժից, աշխատասիրեալ ի Խաչատուր Աբովեանէ», որ պայմանականորեն կոչվում է տպագիր «Նախաշաւիղ» (պատրաստվել է 1836-38 թթ., ընդհատումներով տպագրվել է նախ՝ 1838-39 թթ., «Տփիսիս, ի հայ տպարանի եղբարց Ար-

զանեանք», ապա՝ 1840-ական թթ., թերևս, նույն տպարանում¹, մեկ այլ «Նախաշավիղ» (ծեռագիր տարբերակը), որ Նախորդից տարբերվում է իր բովանդակությամբ ու կառուցվածքով. բաղկացած է Ա և Բ մասերից՝ Այբբենարան-ընթերցարանից ու Գրաբարի և աշխարհաբարի համեմատական քերականությունից (1840 թ.)², «Նոր տեսական և գործնական քերականութիւն ռուսաց վասն հայոց» (ավարտել է 1839 թ. սեպտեմբերին)³, «Ամերիկու լիս քցիլը» (1844-47 թթ.)⁴, «Վասն մտավարժութեան մանկանց»⁵, «Арифметические задачи на все правила» («Թվաբանական խնդիրներ բոլոր կանոնների համար», 1838 թ.)⁶, «Арифметические задачи, составленные на пользу учеников Тиф<лисского> уезд<ного> училища» («Թվաբանական խնդիրներ՝ կազմված ի պետս Տփղիսի գավառական դպրոցի աշակերտների», 1838 թ.)⁷:

1839 թ. աշնանը Անդրկովկասյան դպրոցների վերատեսչության ուղղված մի զեկուցագրում Աբովյանը հիշատակում է իր կազմած ևս մի ձեռնարկ՝ «Сокращения всех наук и познаний» («Համառոտումն բոլոր գիտությունների և գիտելիքների»․ չի՛ պահպանվել)՝ ավելացնելով, որ արտագրողների և ժամանակի բացակայության պատճառով չի կարող

1 Նախաշավիղ կրթութեան ի պետս Նորավարժից: Լուսատիպ նմանահանություն: Առաջաբանով և ծանոթություններով Ռուբեն Չարյանի, Երևան, Հայպետհրատ, 1940: Նույնը տե՛ս նաև **Խ. Աբովյան**, Երկերի լիակատար ժողովածու ութ հատորով (այսուհետև՝ ԵԼԺ), հ. V, Երևան, ՀՍՍՌԳԱ հրատ., 1950, էջ 9-38: Սկզբից (1-8) և վերջից (73-96) պակասող էջերը, որ գտնվել են 1951 թ., տպագրվել են **Խ. Աբովյան**, ԵԼԺ, հ. VII, Երևան, ՀՍՍՌԳԱ հրատ., 1956, էջ 413-432:

2 Նախաշավիղ կրթութեան ի պետս Նորավարժից, աշխատասիրեալ ի Խաչ. Աբովեանէ, Մասն Առաջին և Երկրորդ: Տպագրվել է՝ **Խ. Աբովյան**, ԵԼԺ, հ. V, էջ 51-164: Նախապես Հովսեփ Փոնդոյանի ջանքերով դասագրքի Առաջին մասը լույս է տեսել առանձին գրքով. տե՛ս Նախաշավիղ կրթութեան ի պետս Նորավարժից, աշխատասիրեալ ի Խաչատուր Աբովեանէ, Մասն Առաջին, Տփղիս, ի հայ տպարանի Գ. Մեղումեանց և Հ. Էնֆիաճեանց, 1862:

3 Նոր տեսական և գործնական քերականութիւն ռուսաց վասն հայոց, հանդերձ բազում օրինակօք ի պետս թարգմանութեան ի ռուսաց լեզուէ ի հայկական և ի հայկականէ ի ռուս ըստ գլխաւոր կանոնացքերականութեան հանդերձ համառօտ քաղուածով պատմութեանն Ռուսաց ի Խաչ.Ապովեանէ, աշխատասիրեալըստիեղ ինակութեանպարոնԿիլիէլմիՍափիէի, դօքտորինաստուածաբանութեաննԿիլիսոնփայլութեան:Տպագրվել է՝ **Խ. Աբովյան**, ԵԼԺ, հ. IX, Երևան, ՀՍՍՌԳԱ հրատ., 1959, էջ 7-333:

4 Առաջին անգամ լույս է տեսել՝ **Խ. Աբովյան**, Ընտիր երկեր, հ. II, Երևան, Պետհրատ., 1940, էջ 297-338: Երկրորդ տպագրությունը՝ **Խ. Աբովյան**, ԵԼԺ, հ. V, էջ 233-271: Նաև՝ **Խ. Աբովյան**, Երկեր, «Հայ դասականների գրադարան», Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1984, էջ 500-540:

5 **Խ. Աբովյան**, ԵԼԺ, հ. V, էջ 203-216:

6 ԳԱԹ, Խ. Աբովյանի արխիվ, № 128, թ. 1-10բ:

7 ԳԱԹ, Խ. Աբովյանի արխիվ, № 127, թ. 1-9ա:

այժմ ներկայացնել¹: Դժբախտաբար այս դասագրքերը, տարբեր պատճառներով, Արծաթե դարի կենդանության օրոք այդպես էլ լույս չտեսան, իսկ միակ տպագրվողն էլ՝ «Նախաշավիղը», մնաց կիսատ: Այնուամենայնիվ, նույնիսկ ոչ ամբողջական վիճակում, հեղինակն այն գործածում էր և՛ Թիֆլիսում, և՛ Երևանում:

Վերադառնանք մյուս ծեռնարկներին: Արծաթե դարի աշակերտների համար Թիֆլիսի գիմնազիայի գրախանութից մշտապես պատվիրում էր «Друг детей» գրքի² օրինակներից, որի սկզբունքը երեխաների մտածողության աստիճանական զարգացումն էր առավել պարզ հասկացություններից դեպի բարդը: Դա թարգմանություն էր գերմաներենից. հեղինակը գերմանացի գրող և մանկավարժ Ֆրիդրիխ Ֆիլիպ Վիլմսենն էր (1770-1831)³: Ինչպես և Գերմանիայում Ռուսաստանում ևս այդ յուրօրինակ քրեստոմատիան մեծ տարածում ուներ և գրեթե ամեն տարի վերահրատարակվում էր⁴:

Նախապես ռուսաց լեզվի դասերի համար դպրոցում գործածվում էին Դավիթ և Հակոբ Արզանյանների տպագրած «Առակները»⁵ և ինչ-որ այբբենարան («Русский букварь»)⁶: 1843թ. վերջերին Արծաթե դարի Թիֆլիսի գիմնազիայի գրախանութից պահանջում է նույն տարվա ընթացքում տպագրված «Նոր և լիակատար ռուսաց այբբենարան» («Новая и полная российская азбука»)⁷: Մեր որոնումների ընթացքում չկարողացանք գտնել այդ տարվա հրատարակությունը, բայց պարզեցինք, որ հաջորդ՝ 1844 թ. հիշյալ Այբբենարանը վերահրատարակվել է 6-րդ անգամ⁸:

1 Ս. Պետերբուրգ, Պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 733, ց.82, գ.42, թ. 54:

2 «Друг детей, книга для первоначального чтения» [Первое издание]. Санкт-Петербург, 1841.

3 Friedrich Philipp Wilmsen, Der Deutsche Kinderfreund, ein Lesebuch für Volksschulen, Berlin, 1802.

4 «Друг детей, книга для первоначального чтения». Издание четвертое, Санкт-Петербург: в тип. Императорской Академии Наук, 1844; Изд. 10-ое, Исправленное и дополненное, СПб., 1865; Изд. 15-ое, Исправленное и дополненное, СПб., 1869; Изд. 19-ое, Исправленное и дополненное, СПб., 1882 և այլն: Ավելացնենք միայն, որ Գերմանիայում գիրքն ունեցել է 200 վերահրատարակություն:

5 Басни и рассказы, книга для первоначального чтения. В пользу учащихся в Закавказских училищах. Тифлис: в тип. Я. И Д. Арзановых, 1839.

6 Նույնը, հավանաբար, Արզանյանների կազմած երկլեզվյան դասագրքի մասին է. Դարաստան հատուկտոր գրուածոց հայ մատենագրաց ի պէտս ընթերցանութեան և թարգմանութեան ի Հայ լեզուէ ի Ռուս. Хрестоматия Армянская, в пользу Закавказских училищ. Тифлис, 1838.

7 Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ.1, ց.1, գ.66, թ. 15:

8 «Азбука русская новейшая, или Букварь для обучения малолетних детей чтению». Изд. 6-е. СПб., 1844.

Ի դեպ, այդ առթիվ 1844 թ. մայիսի 30-ին «Отечественные записки» ամսագրի № 6-ում տպագրվել է Վ. Գ. Բելինսկու (1811-1848) գրախոսությունը¹:

Ռուսաց խոսակցական լեզուն զարգացնելու համար II և III դասարաններում Արովյանը ընթերցանության համար օգտագործում էր ինչպես ռուս գրողների գեղարվեստական երկերը, այնպես էլ մասնագիտական ձեռնարկներ: Երևանյան տարիների գրություններից պարզվում է, որ աշակերտների համար Արովյանը Թիֆլիսի գիմնազիայի գրախանութին պատվիրել է Իվան Կոչիլովի (1769-1844) «Առակները»², Վասիլի Բաժանովի (1800-1883) «Բարոյախոսական վիպակները»³, 19-րդ դ. հայտնի գիտնականներ՝ լեզվաբան Իվան Պենինսկու (1791-1868)⁴ և ռուս գրականության տեսաբան Ալեքսեյ Գալախովի (1807-1892)⁵ դասագրքերը, որոնք համարվում են ժամանակի ամենապահանջված ուսումնական ձեռնարկներից:

Նախ՝ նա աշակերտներին բացատրում էր այս կամ այն ստեղծագործությունը, սովորեցնում կարդալ, իսկ այնուհետև հանձնարարում էր չափածո հատվածներն անգիր անել: Նյութը յուրացնելուց հետո երեխաներն Արովյանի ղեկավարությամբ սովորում էին այն վերլուծել ու մեկնաբանել սեփական բառերով: III դասարանում այս բանավոր վարժություններին գումարվում էր նաև գրավոր «կոմպոզիցիան»: Արովյանը երեխաներին հանձնարարում էր տվյալ ստեղծագործության վերաբերյալ գրել արձակ ու չափածո շարադրություններ, մեկնել առանձին առակներ, դրանք վերաշարադրել արձակ:

1 **Ю. Оксман**, Летопись жизни и творчества В. Г. Белинского. М., Гос. изд. Художественной литературы, 1958, с. 380.

2 1809 թ. մինչև 1840-ական թթ. վերջերը Կոչիլովի առակներն ունեցել են բազմաթիվ հրատարակություններ: Արովյանն օգտագործել է դրանցից որևէ մեկը. Բասնի **Крылова**, Санкт-Петербург, 1809 [Первое издание]; Басни **Ивана Крылова**. В восьми книгах. Санкт-Петербург: в типографии А. А. Плюшара, 1840; Басни **И. А. Крылова**. В девяти книгах. Санкт-Петербург: в типографии военно-учебных заведений, 1843; Басни **И. А. Крылова**. В XI книгах. С биографиею, писанною П. А. Плетневым. Санкт-Петербург, 1847.

3 **В. Б. Бажанов**, Нравоучительные повести. Издание 3-е и умноженное. Санкт-Петербург: При Императорской Академии Наук, 1839.

4 **И. С. Пенинский**, Российская хрестоматия, или Отборные сочинения отечественных писателей в прозе и стихах. 2 части. СПб., Печатано при Императорской Академии Наук, 1833; Изд. 2-е, 2 ч., СПб., 1837; Изд. 3-е, 2 ч., СПб., 1842. **И. С. Пенинский**, Книга для чтения и упражнения в языке, составленная для уездных училищ и низших классов гимназий, СПб., 1848.

5 **А. Д. Галахов**, Полная русская хрестоматия, или Образцы красноречия и поэзии, заимствованные из лучших отечественных писателей. В 2-х частях. Москва, 1843.

Այս դասաժամերին Աբովյանն անցնում էր նաև ռուսաց լեզվի քերականություն՝ նախապատվությունը տալով բանասեր Ալեքսանդր Վոստոկովի (1781-1864) ձեռնարկներին¹ և Պյոտր Սոկոլովի բառարանին²:

Աբովյանի տեսչության տարիներին Ռուսական կայսրության դպրոցներում լայնորեն կիրառվում էին փոխադարձ ուսուցման աղյուսակները ըստ Լանկաստերի մեթոդի: Հեղինակը անգլիացի մանկավարժ Ջոզեֆ Լանկաստերն էր (1778-1838), որը զբաղվելով աղքատ երեխաների կրթությամբ՝ մշակել էր մի ուրույն դպրոցական համակարգ: Համաձայն այդ մեթոդի՝ ավելի առաջադեմ և ավագ տարիքի աշակերտները ուսուցչի ղեկավարությամբ դասեր էին անցկացնում մյուս աշակերտների հետ: Լանկաստերն իր մանկավարժական սխտեմի մասին բազմաթիվ աշխատություններ է գրել³: Դասավանդման այս եղանակը 19-րդ դ. առաջին կեսին մեծ տարածում ուներ Եվրոպայում, այդ թվում և՛ Ռուսաստանում: Դեռևս 1810-ական թթ. կայսր Ալեքսանդր I-ի (1777-1825) հրամանով չորս ուսանողներ՝ ապագա հայտնի գիտնականներ Ֆյոդոր Բուսսեն (1794-1859), Ալեքսանդր Օբոդովսկին (1795-1852), Կարլ Սվենսկեն (1797-1871) և Մատվեյ Տիմակը (1796-1858) մի քանի տարով վերապատրաստման էին ուղարկվել Եվրոպա (մասնավորապես՝ Անգլիա, Գերմանիա, Շվեյցարիա), ուսումնասիրելու այնտեղ կիրառվող դասավանդման մեթոդները և դրանցից առավել արդյունավետները ներմուծելու Ռուսաստանի ուսումնական հաստատություններում: Այս առումով անչափ ուշագրավ է այն փաստը, որ Աբովյանը, որպես իր ժամանակի առաջադեմ մտավորական և հմուտ մանկավարժ, թե՛ ուսուցիչների, թե՛ աշակերտների կատարելագործման համար կարևորում ու կիրառում էր ռուս հայտնի մաթեմատիկոս և մանկավարժ Ֆ.Ի. Բուսսեի ձեռնարկները⁴:

1А. Х. Востоков, Сокращенная русская грамматика для употребления в низших учебных заведениях. СПб., 1831. Русская грамматика **Александра Востокова**, по начертанию его же сокращенной Грамматики, полнее изложенная. Санкт-петербург: в типографии И. Глазунова, 1831.

2П. И. Соколов, Общий церковно-славяно-российский словарь. Собрание речений, как отечественных, так и иностранных, в церковно-славянском и российском наречиях употребляемых (Словарь справочного типа, снабженный грамматическими таблицами). В 2-х частях. СПб., 1834.

3Joseph Lancaster, Improvements in Education, London, 1803. **Joseph Lancaster**, The British System of Education: Being a Complete Epitome of the Improvements and Inventions Practised at the Royal Free Schools, Borough-Road, Southwark, London, 1810.

4Ф. И. Буссе, Руководство к арифметике для употребления в уездных училищах Российской империи, изданное Департаментом народного просвещения. Ч. 1-2. Санктпетербург, 1829-1830. **Ф. И. Буссе**, Руководство к преподаванию арифметики для учителей. Москва, 1832.

Արքայանը II և III դասարաններում ավանդում էր նաև աշխարհագրություն և պատմություն (վերջինը անցնում էին միայն III դասարանում): Պահպանված վավերագրերից պարզվում է, որ Արքայանի ծեռքին եղել են Նիկոլայ Կարամզինի (1766-1826) «Ռուսաց պետության պատմությունը» բազմահատորյակի առաջին երեք հատորները¹: Պատմական գրքերից նրա ուշադրությունը գրավել է նաև Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր Նիկոլայ Ուստրյալովի (1805-1870) «Ռուսաց պատմությունը»², որը թիֆլիսի գիմնազիայի գրախանութից դուրս է գրել դպրոցի լավագույն աշակերտներին պարզեցնելու համար: Բացի այդ, Անդրկովկասյան դպրոցների վերատեսուչ Ի. Գ. Կուլժինսկուն³ 1846 թ. հունիսի 4-ի շրջաբերականից հայտնի է, որ Պետերբուրգի մանկական հիվանդանոցին նվիրաբերումներ անելու համար առաջարկվել է գնել պատմաբան Նիկոլայ Պոլկովի (1796-1846) «Ռուս զորավարներ» և ինչ-որ հեղինակի «История двух царствований» գրքերը⁴:

Ինչ վերաբերում է աշխարհագրության դասերին, ապա սկզբնական շրջանում Արքայանը դասավանդել է Դորպատի համալսարանի պրոֆեսոր Իվան Պավլովսկուն (1800-1869) «Ռուսական կայսրության աշխարհագրություն» երկհատորյակով⁵, իսկ հետագայում այն փոխարինել է Կոնստանտին Արսենևի (1789-1865) ծեռնարկով, որը բազմաթիվ անգամ վերահրատարակվել է⁶: Ի դեպ, 1846 թ. դեկտեմբերի 14-ին թիֆլի-

1 **Н. М. Карамзин**, История государства Российского. Т. 1-3. Изд. 2-е, исправленное. Изданием братьев Слениных. СПб.: в типографии Н. Греча, 1818. I հատորը Ռուսաստանի տարածքում հնուց ի վեր բնակվող ժողովուրդների մասին է, II հատորը՝ սլավոնների և մյուս ժողովուրդների, III-ը՝ հին սլավոնների ֆիզիկական ու բարոյական բնութագրի: Կարամզինն այդ մենագրության վրա աշխատել է մինչև իր կյանքի վերջը, բայց այդպես էլ ավարտին չի հասցրել: Բնագիրը ներդրվում է XII հատորով՝ ռուսաց պատմության շարադրանքը հասցնելով մինչև 1610-ական թվականները:

2 **Н. Г. Устрялов**, Начертание русской истории, для учебных заведений. Санкт-Петербург: в типографии Императорской Российской Академии, 1839.

3 ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 1719, թ. 24: Մեզ հաջողվել է պարզել միայն առաջին գրքի տվյալները: **Н. А. Полевой**, Русские полководцы, или Жизнь и подвиги Российских полководцев от времени Императора Петра Великого до царствования Императора Николая Первого. Санкт-Петербург: в типографии Константина Жернакова, 1845.

4 **И. Я. Павловский**, География Российской империи. В 2-х частях. Дерпт: в типографии Шюнманна, 1843.

5 **К. И. Арсеньев**, Краткая всеобщая география. Шестое издание, исправленное. Санкт-Петербург: при Императорской Академии Наук, 1831; Краткая всеобщая география **Константина Арсеньева**. 16-е издание, вновь исправленное. Москва: в Университетской типографии, 1841; Краткая всеобщая география **Константина Арсеньева**. 17-е издание, вновь исправленное. Санкт-Петербург: в типографии Императорской Академии Наук, 1843.

սի գիմնագիայի գրախառնության ուղղված գրությունից տեղեկանում ենք, որ Աբովյանի խնդիրը անտեսելով՝ Արսենևի դասագրքի հերթական 30 օրինակների փոխարեն դպրոցին ուղարկվել են Ալեքսանդր Օբոդովսկու (1796-1852) «Աշխարհագրության» օրինակները¹, և նա պահանջել է ուղղել սխալը, քանի որ աշակերտների մեծ մասը Արսենևի գրքով է դեկավարվում, և շատերն «աղքատության պատճառով» ի վիճակի չեն նորը գնել²: Վերոհիշյալ ձեռնարկներից բացի, Աբովյանը աշխարհագրության դասերին գործածել է նաև Ստեպան Բարանովսկու (1817-1893) և Նիկոլայ Պավլիչևսկի (1801-1879) ատլասները³, Ալեքսանդր Երշովի (1818-1867) «Մաթեմատիկական աշխարհագրությունը»⁴:

Վերոհիշյալ ձեռնարկներից մի քանիսին անդադարձել է նաև Ժ. Գալինը իր «Խաչատուր Աբովյանը աշխարհագրության ուսուցիչ» գրքում, որտեղ հանգամանորեն ներկայացրել է մեծ գրողի ու մանկավարժի աշխարհագրական գիտելիքների էվոլյուցիան և ուսուցչության տարիների նրա դասավանդման մեթոդիկայի առանձնահատկությունները⁵: Միայն հավելենք, որ մենք անդադարձել ենք միայն այն գրքերին, որոնք պատվիրել է անձամբ Աբովյանը՝ դպրոցի գրադարանի հավաքածուն հարստացնելու կամ աշակերտներին բաժանելու համար: Բացի այդ, մեր ուսումնասիրության համար հիմք են ծառայել ոչ թե Աբովյանի թղթերի՝ «Դիվան Խաչատուր Աբովյանի» առաջին հատորում տպագրված հայերեն թարգմանությունները, այլ հեղինակի անտիպ ռուսերեն բնագրերը: Որոշ դեպքերում մենք նաև ուղղել ու լրացրել ենք Գալինի նշած գրքերի տվյալները:

1А. Г. Ободовский, Учебная книга всеобщей географии, принятая для употребления в учебных заведениях Министерства народного просвещения: С приложением карты железных дорог в Западной Европе. Санктпетербург: в типографии Академии Наук, 1846. Մեզ մատչելի է եղել այս գրքի մի ավելի ուշ հրատարակություն.տե՛ս Всеобщей географии учебная книга, принятая для употребления в учебных заведениях Министерства народного просвещения. Составил **А.Ободовский**. Четырнадцатое издание, исправленное. Санктпетербург: в типографии И. И. Глазунова, 1874.

2ՀԱՍ, ֆ.1, ց.1, գ.1719, թ.40 (հմմտ.**П. Акопян, Г. Шатирян**, Документы Эриванского периода жизни и деятельности Х. Абовяна.- «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1962, № 3, էջ 131):

3**С. И. Барановский**, Географический атлас Древнего мира. СПб., 1842. **С. И. Барановский**, Исторический атлас Древнего мира. СПб., 1843. **С. И. Барановский**, Краткий географический атлас. СПб., 1845. **Н. И. Павлищев**, Исторический атлас России. Варшава: в типографии Станислава Стромбского, 1845.

4**А. С. Ершов**, Математическая география. В двух частях. Санкт-Петербург, 1844.

5**Ժ. Գալին**, Խաչատուր Աբովյանը աշխարհագրության ուսուցիչ, Երևան, «Լույս» հրատ., 1986:

Արմյանի գրագրություններից պարզվում է, որ հայոց լեզուն դպրոցում անցել են Աղանուրի «Հայոց լեզվի քրեստոմատիայով»¹ և Արզանյան եղբայրների «Հայոց լեզվի քրեստոմատիայով»², հայոց կրոնի պատմությունը՝ «Армянский катехизис» ձեռնարկով³, թուրքերենը՝ Ղազարոս Բուդաղյանի (1812-1878) «Թուրք-թաթարական այբբենարանով»⁴, իսկ նկարչությունը՝ 19-րդ դ. առաջին քառորդի նկարիչ և գրող Նազար Ստանկևիչի «Դպրոց նկարչության» ալբոմ-ձեռնարկով⁵:

Բացի նշվածներից, Արմյանի տեսչության տարիներին նրա գրած գեկույցներում հիշատակվում են այլ գրքեր ևս, որոնց մի մասը նա գնել է Երևանի գավառական դպրոցի գրադարանի համար: Դրանք են՝ Հակոբ Շահան Ջրպետյանի մի քանի աշխատությունները ֆրանսերեն⁶ Շոթա Ռուսթավելի «Վազրենավորը» վրացերեն («Барсова кожа Руставели на грузинском»); Ստ. Մանդինյանի «Հայերեն տառերը» («Армянская пропись дьякона Манденова»); Ստ. Նազարյանի «Обозрение истории Гайканской письменности в новейшие времена»⁷; Русско-грузино-армяно-латино-немецкая пропись; Сельское чтение⁸; Курс нраво-

13. Աղանուրենց, Այբբենարան կամ Աղանուրական կարգ ուսմանց, Յորինեալի պետս նորավարժ մանկանց Մարդասիրական ճեմարանի, Կալվաթա, ի տպարանի Մարդասիրական ճեմարանի, 1824:

2 Հակոբ և Դավիթ Արզանյանները այդ տարիներին մի քանի դասագիրք են կազմել, և Արմյանի պատվիրածը պետք է դրանցից որևէ մեկը լինի: Ահա դրանք. Դարաստան հատուկտոր գրուածոց հայ մատենագրաց ի պետս ընթերցանութեան և թարգմանութեան ի Հայ լեզուէ ի Ռուս. Хрестоматия Армянская, в пользу Закавказских училищ. Тифлис, 1838 (որ արդեն մեկ անգամ հիշատակել ենք); Այբբենարան հայոց ի պետս նոր ուսումն մանկանց, Տփղիս, ի տպարանի հեղինակաց **3. և Դ. Արզանենց**, 1838; Զերականութիւն հայ, համառօտ, Տփղիս, ի տպարանի հեղինակաց Զերականութեանս **3. և Դ. Արզանենց**, 1840:

3 Այս գիրքը ևս տպագրել են Հակոբ և Դավիթ Արզանյանները. տե՛ս Կրթութիւն աւետարանական ի պետս Հայաստանեայց ս.եկեղեցւոյ, Տփղիս, ի տպարանի 3. և Դ. Արզանենց, 1839:

4Լ. Будагов, Турецко-татарский букварь, Тбилиси, 1844.

5Н. Станкевич, Рисовальная школа, или Правила рисовального искусства, с 25 рисунками, содержащими фигуры, цветы и ландшафты, с кратким толкованием о пропорции человеческого тела, на российском, французском и немецком языках. СПб.: в Императорской типографии, 1811.

6 Դրանցից մեկը, անշուշտ, հայոց լեզվի քերականությունն է ֆրանսերեն լեզվով (տե՛ս [Grammaire de la langue arménienne](#), par J.-Ch. Cirbied, Arménien. Paris: De L'Imprimerie d'Éverat et Barrois, 1823), իսկ մյուսը՝ Դիոնիսոս Թրակացու «Զերականության» համեմատական ուսումնասիրությունը (տե՛ս [Grammaire de Denis de Thrace, tirée de deux manuscrits arméniens](#) de la Bibliothèque du Roi. Paris, Almanach du Commerce, 1830):

7Տ. Назарянц, Обзорение истории Гайканской письменности в новейшие времена. Казань, 1846. Այս աշխատությունը տե՛ս նաև **Ստ. Նազարյան**, Երկերի ժողովածու, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1996, էջ 30-106:

8 Сельское чтение. Книжка вторая, изданная князем В. Ф. Одоевским и А. П. Заблоцким. СПб.: в типографии Министерства государственных имуществ, 1841.

учения; Ординарный календарь на 1844 год; Кавказский календарь на 1846 год (Тифлис, 1845); Кавказский календарь на 1848 год (Тифлис, 1847) և այլն¹:

Անդրկովկասյան դպրոցների վերատեսչությունից հաճախակի շրջաբերականներ էին ստացվում պարբերականներ բաժնեգրելու վերաբերյալ: Դպրոցի գրադարանի համար հանձնարարվում էին՝ «Сенатские ведомости», «Журнал министерства народного просвещения», «Журнал военных заведений», «Библиотека назидательного чтения», «Закавказский вестник», «Кавказ», իսկ ուսուցիչների համար, պարտադիր կարգով, Ս. Ա. Բուրաչյուկի «Маяк» ամսագիրը: Չնայած այս հանդեսը շատ կարճ պատմություն ունեցավ՝ գոյատևելով ընդամենը վեց տարի (1840-1845 թթ.), բայց ի դեմս իր խմբագրի՝ համարվում էր 19-րդ դարի առաջին կեսի ամենահետադեմ ու ազգայնական պարբերականը, բացահայտ աստվածամբ քննադատում ժամանակի տաղանդավոր ու ճանաչված գրողներին: Ուստի միանգամայն բնական է, որ Աբովյանի համար անչափ տհաճ էր կատարել վերատեսուչ Ի. Կոպիսկու նման կարգադրությունը: Միշտ էլ ի պաշտոնե կախված լինելով վերադասներից՝ Աբովյանը, այնուամենայնիվ, երբեք չէր լռում, ազատ արտահայտում էր իր տեսակետը: Ահա այս անգամ էլ նա որոշում է անտեսել Կոպիսկու հրահանգը և ամսագիրը դուրս է գրում դպրոցի տնտեսական գումարների հաշվին՝ վերատեսչին ուղղված զեկույցում պնդելով, որ ուսուցիչները «ընտանիքների տեր մարդիկ են, իսկ նրանց ռոճիկները... չափազանց սահմանափակ», և եթե մի անգամ բաժանորդագրվեն, այնուհետև դա նրանց վրա կմնա «հարկի պես մի բան», որը ստիպված կլինեն ամեն տարի «զուր տեղը» վճարել²:

«Маяк»-ի գաղափարական հակառակորդը «Отечественные записки» հանդեսն էր՝ ժամանակի ամենահայտնի և պահանջված պարբերականը, և Աբովյանը դեռ թիֆլիսյան տարիներից (1837-43 թթ.) մեծ ուշադրությամբ էր հետևում նրա գործունեությանը, երևանում էլ մշտապես դուրս գրում իր ու դպրոցի համար և հոգում, որպեսզի ամսագրի համարները Պետերբուրգից անկորուստ հասնեն հասցեատիրոջը: «Отечественные записки»-ի էջերում տեղ էին գտնում ամենատարբեր բովանդակության հոդվածներ՝ գիտական, գրական, մշակութային, քա-

1 ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 66, թ. 17, գ. 1710, թ. 46ա, գ. 1719, թ. 21, գ. 1725, թ. 8-9, 36ա, գ. 2193, թ. 8:

2 ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 1710, թ. 7 (հմմտ.Ս. Акопян, Г. Шатирян, Документы Эриванского периода жизни и деятельности Х. Абовяна, с. 107):

դաքական, որոնք գաղափարական առումով համահունչ էին Աբովյանի հայացքներին: Բավական է նշել, որ հանդեսին թղթակցում էր հռչակավոր ռուս բանաստեղծ և քննադատ Վասիլի Անդրեևիչ Ժուկովսկին (1783-1852), որի ստեղծագործություններով Աբովյանը հափշտակված էր դեռ մանկության տարիներից, երբ Ներսիսյան դպրոցի աշակերտ էր, իսկ Դորպատում էլ բախտ էր ունեցել անձամբ ծանոթանալու բանաստեղծի հետ՝ հետագայում հանդիպումներ ունենալով նաև Պետերբուրգում և պահպանելով նամակագրական կապ: Բացի Ժուկովսկուց, «Отечественные записки»-ում տպագրվում էին այլ նշանավոր գիտնականներ ու գրողներ ևս՝ Պ. Ա. Վյազեմսկին, Վ. Ֆ. Օդուևսկին, Մ. Պ. Պոգոդինը, Մ. Ա. Դմիտրիևը, Կ.Ս. Ակսակովը, Մ. Յու. Լերմոնտովը, Ա. Ի. Գերցենը, Վերջապես՝ Վ. Գ. Բելինսկին, որը 1839-46 թթ. ղեկավարում էր ամսագրի քննադատական բաժինը:

Նախքան Երևան ժամանելը Աբովյանն արդեն հստակ ծրագրել էր, թե գավառական դպրոցում ինչպես պետք է կազմակերպի դասավանդման գործընթացը: Բնականաբար, նա մշտապես առաջնորդվում էր այն մեթոդներով, որոնք կիրառվում էին զարգացած երկրների կրթական հաստատություններում, այդ թվում՝ Դորպատում իր ուսումնառության տարիներին, ձգտելով հնարավորինս չչեղվել դրանցից, չնայած որ անչափ դժվար էր 19-րդ դարի 40-ական թվականների Երևանում ստեղծել այն կրթական մթնոլորտը, որն առկա էր Ժամանակի եվրոպական քաղաքներում, մասնավոր երբ ամեն քայլափոխին ծառանում էին բազում բնական ու արհեստական խոչընդոտներ: Դա վերաբերում էր և՛ Անդրկովկասյան դպրոցների վերատեսչության դիրքորոշմանը, և՛ ուսուցիչների որակին, և՛ դասավանդող առարկաների բովանդակությանը: Այս առումով անչափ ուշագրավ է Մյունխենի համալսարանի պրոֆեսոր Մորից Վագների (1813-1887) մի վկայությունը. «Այնուհանդերձ, գերմանական ոգու, գերմանական առաքինության այդ քաջ սերմանողը միևնույն ժամանակ իր այժմյան բավական սահմանափակ պայմաններում ոչ մի բանի առջև կանգ չի առնում իր հայրենի քաղաքի անուշադրության մատնված պատանեկության մեջ սքանչելի հույսերի և գեղեցիկ հաջողությունների բազում սերմեր ցանելու համար...»¹:

Աբովյանը հոգ էր տանում, որպեսզի դպրոցն ապահովված լինի ոչ միայն անհրաժեշտ դասագրքերով, այլև բազմազան ուսումնական պարագաներով: Դեռևս Թիֆլիսում, Երևան տեղափոխվելու Նախօրեին,

¹ **M. Wagner**, Reise nach dem Ararat und dem Hochland Armenien, Stuttgart und Tübingen, 1848, S. 85-86.

1843 թ. օգոստոսին, Աբովյանը Մ. Վազների զուգար էր տվել (30 արծաթ ռուբլի)՝ խնդրելով Գերմանիայում գնել և իրեն ուղարկել դպրոցական զանազան պարագաներ ու գործիքներ, որոնք անհրաժեշտ էին «բնութային զանազան երևույթներն աշակերտներին բացատրելու համար»¹:

Եվ ահա, 1846 թ. դեկտեմբերի սկզբներին, ավելի քան երեք տարի անց, Վազներից նամակ էր ստացվել, որում նա տեղեկացնում էր, թե տարիներ անաջ Աբովյանի պատվիրած ուսումնական պիտույքներն արդեն գնել և ուղարկել է Կոստանդնուպոլիս՝ այնտեղի վաճառականներ Ֆլուբախերին և Կամպին: Դժբախտաբար, այդ նամակի բնագիրը չի՝ պահպանվել, սակայն բովանդակության որոշ մանրամասներ գտնում ենք Աբովյանի՝ Անդրկովկասյան երկրամասի ուսումնական մասի կառավարիչ Շրամ II-ին ուղղված գրության մեջ²:

Չկարողանալով այդ խնդիրը լուծել սեփական ուժերով՝ Աբովյանը 1846 թ. դեկտեմբերի 21-ին հատուկ գրությամբ դիմում է Անդրկովկասյան երկրամասի ուսումնական մասի կառավարիչ Շրամ II-ին՝ խնդրելով նրա միջնորդությունը, որպեսզի վերոհիշյալ իրերը Կոստանդնուպոլսից բերվեն Թուրքիայում Ռուսաստանի դեսպանության միջոցով³: Ուսումնական մասի կառավարչի պատասխանը ստացվում է հաջորդ տարվա սկզբներին: Պատճառաբանելով, թե Աբովյանի զեկույցից պարզ չէ՝ դոկտոր Վազների միջոցով ինքն ինչ իրեր է դուրս գրել արտասահմանից, և արդյո՞ք դրանք պետք կլինեն դպրոցին, ու նաև շեշտելով, որ այդ քայլն արվել է առանց դպրոցական իշխանության թույլտվության, Շրամ II-ը հայտնում է, որ իրենք նպատակահարմար չեն գտնում դեսպանության միջոցով այդ պիտույքներն ուղարկելու մասին միջամտել⁴: Այսպես էլ ավարտվում է Գերմանիայից ուղարկված ուսումնական գործիքները երևան հասցնելու պատմությունը:

Այս պարզ և կայսրության համար հատկանշական օրինակով երևում է, թե ինչպես էր պետությունն արգելափակում իր ստեղծած մեքենայի փոքր օղակներից մեկին, կապում նրա ձեռքերը՝ ամեն նախաձեռնությունն ցուցաբերելիս, և մեկուսացնում նրան արտաքին աշխարհից ու քաղաքակրթության իրական կենտրոններից՝ դառնալով, չնայած

1 ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 1718, թ. 5 (հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Դիվան խաչատուր Աբովյանի, հ. I, էջ 180):

2 ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 1718, թ. 5: Առաջին անգամ հիշատակվել է՝ **Ա-Դ**, խաչատուր Աբովյանի կյանքի վերջին հինգ տարիները: «Նոր հոսանք», 1914, № 5, էջ 770, նույնը՝ «Գործ», 1917, № 5-6, էջ 40-41 և № 7-8, էջ 49: Հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Դիվան խաչատուր Աբովյանի, հ. I, էջ 180:

3 Նույն տեղում:

4 ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 1718, թ. 6:

իր հսկայածավալ սահմաններին, ըստ էության, մի փակ համակարգ, որի ներսում պետական օրենքներն ու պաշտոնական կադապարները խիստ սահմանափակում էին ազնիվ ու մտածող մարդու զարգացման բոլոր ինքնաբերական փորձերը:

ANAHIT HAKOBYAN - THE CREATION OF REPOSITORY OF ACADEMIC LITERATURE AND DIDACTIC ACCESSORIES BY KHACHATUR ABOVYAN - (Yerevan Provincial School, 1843-48) - Textbooks and manuals in all countries and times are the foundation on which the methods of developing knowledge and transferring it from one generation to the other are anchored. Besides, they bear the impact of certain ideology and methodological principles of teaching and their alignment with the imperative needs of the time are an essential factor stimulating the development of the society.

Khachatur Abovyan who studied in his motherland and then in Tiflis, its inseparable spiritual part, and, finally, in the University of Tartu which kept in step with scientific progress, had much time and opportunities to re-evaluate the programmes of the educational institutions from which he graduated and their teaching methods. Using these he compiled a system of methods and measures for the development of the new generation of the Armenian society in which new knowledge, progressive means of teaching and textbooks were meant to be in harmony.

Own experience had prompted him that Armenian educational institutions were in need of qualified teachers and teaching based on Armenian national values, as well as more extensive reflection of the Armenian culture in academic curricula on the one hand and on the other hand – manuals and textbooks that are accessible to students both in terms of language and methodology and are updated with factual data. Such textbooks and manuals had either to be compiled by Abovyan himself or the great Armenian enlightener had to select certain samples from the narrow choice available at the time.

Abovyan's students and their parents who represented a fairly broad palette of the society were largely no more the bearers of the classic Armenian language, 'grabar', and the many areas of the complex system of the Armenian culture: there was a big gap between the culture and the descendants of the people who had created it. Therefore, by retreating and descending to a simpler but a more comprehensible level, Abovyan gradually developed the young generation by injecting them with information relating to all areas of the Armenian and world culture in a slow but consistent manner, encouraging them and stimulating the national spirit in them. The main instrument for this difficult mission were textbooks and manuals.

**АНАИТ АКОПЯН - СОЗДАНИЕ БАЗЫ УЧЕБНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И
ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРИНАДЛЕЖНОСТЕЙ ХАЧАТУРОМ АБОВЯНОМ -
(Эриванское уездное училище, 1843-48 гг.)** - Учебники во все времена и во

всех странах являлись той основой, на которой базировались способы развития знаний, передачи их от одного поколения к другому. Кроме того, учебники несут влияние определенного мировоззрения и методических принципов обучения, и их соответствие к потребностям времени становится существенным фактором, стимулирующим развитие общества.

Великий писатель и гуманист Хачатур Абовян (1809-1848), обучаясь на родине (в Эчмиадзинском монастыре), а затем в составляющем ее неразрывную часть Тифлисе (в Нерсисянновской семинарии), и, наконец, идущим в ногу с научным прогрессом в Дерптском университете, имел много времени и возможностей для оценки и сравнения программ, методов преподавания этих учебных заведений. Именно в результате своих исследований он создал систему средств и мероприятий, направленных на развитие нового поколения армянского общества, где новые знания, прогрессивные методы обучения и учебники должны были быть гармоничными.

Собственный опыт уже показал, что армянским учебным заведениям нужны с одной стороны квалифицированные педагоги и подчеркнутое обучение на армянский лад, более эффективное внедрение собственной культуры в учебных программах, а с другой стороны – учебники и пособия, освеженные документальными данными и доступными для учеников как по языку, так и по методике.

Ученики Абовяна и их родители, представляющие довольно широкий общественный пласт, в большинстве более не являлись носителями классического армянского языка – грабара, и многих областей сложной системы армянской культуры: существовало большое разобщение между культурой и последующими поколениями создавшего ее народа. Поэтому, отступив и опустившись на более простой уровень, понятный им, Абовян постепенно развивал молодое поколение – медленно, но последовательно прививая им сведения со всех областей армянской и мировой культуры, психологически воодушевляя и разжигая в них национальный дух. Главными инструментами этой сложной миссии были книги и пособия.